

ROMSICS GERGELY

A külpolitikai realizmus és a liberális nacionalizmus összefonódó hagyományai a késő dualizmus Magyarorszáján

Entangled traditions of Realpolitik and liberal nationalism in Hungary towards the end of the dualist era

Absztrakt

Az első világháborút megelőző időszak magyar külpolitikai gondolkodásának történetére viszonylag kisebb számú kutatás irányult. Ennek legalább részben abban keresendő a magyarázata, hogy a korszakkal foglalkozó történészek előbbi rovására is gyakran az Osztrák–Magyar Monarchia versengő nacionalizmusainak feltárására koncentráltak. Jelen tanulmány ennek az alulkutatott területnek a jobb megértéséhez kíván hozzájárulni, bemutatva, hogy a 19. századi liberális nacionalizmus és az annak hívei által korábban elítélt reálpolitikai hagyomány hogyan olvadt össze a századforduló idejére. Az így keletkezett értelmezési keret a politikai-közéleti fősodor számára gyorsan meghatározóvá vált, s újra legitimmé tette a hatalmi politika eszközeinek alkalmazását a kortársak szemében. A realista rendszerszemléletet (fenyegetettség, biztonságihiány) ez a megközelítés úgy volt képes összhangba hozni a liberális örökséggel, hogy a nemzetek közötti konfliktusokban univerzális civilizációs értékű versengést látott. Ez a nemzetközi konfliktusokat naturalizáló szinkretikus perspektíva megkönnyítette a társadalmi (s különösen annak elitcsoportjait érintő) mobilizációt a háborút megelőző, egyre feszültebb időszakban, majd a rendszerszintű háború kitörését követő években egyaránt.

Kulcsszavak: reálpolitika, Tisza István, Concha Győző, liberális nacionalizmus, magyar birodalmi gondolat

Abstract

The history of foreign policy thinking in pre-World War I Hungary represents an under-researched area, due at least in part to the historiographical focus on the history of competing nationalisms in the Austro-Hungarian Empire. The paper attempts to contribute to a better understanding of this segment of intellectual history by demonstrating how legacies of 19th century liberal nationalism and those of the once spurned Realpolitik tradition were synthesised into a foreign policy perspective that dominated the political mainstream around and after the turn of the century. This outlook legitimised power politics with reference to realist ontology and a language of civilizational progress achieved through the competition of nations. An out-

look that naturalised conflict, this hybrid discourse of foreign policy and diplomacy lent itself to mobilising society, especially elite groups, as tensions in Europe mounted and in 1914, when systemic war broke out.

Keywords: Realpolitik, István Tisza, Győző Concha, liberal nationalism, Hungarian imperial idea

A külpolitikai gondolkodás 19. századi hagyományai Magyarországon

A történeti Magyarország felbomlása az azt megelőző évtizedekre vonatkozó kutatásokat természetesen módon máig nagyban befolyásolja. 1918 és 1920 között olyan válság és átalakulás bontakozott ki, amelynek gyökereit rekonstruálni a történetírás számára szinte első pillanatban kiemelt feladattá vált – s ez a helyzet máig sem változott. Azt is szinte elkerülhetetlen fejleménynek tarthatjuk, hogy a válaszokat kereső kutatók leginkább az ún. nemzetiségi kérdésre koncentráltak, azaz arra kerestek választ, hogy a Magyarországon élő, anyaállammal rendelkező, vagy új állam létrehozására törekvő nemzeti elitek milyen folyamatok hatására döntöttek az országból való kiszakadás mellett, s ezen döntéseik miért járhattak a történelemből jól ismert következményekkel.

A nemzetiségi kérdés története azonban éppen kétségtelen súlya miatt nehezítette, nehezíti a tág értelemben vett eszmetörténet és *intellectual history* egyéb részterületeinek értelmezését. A gyakran diplomáciatörténeti vonatkozásokkal is bíró kutatásokban szó esik külpolitikáról, sőt, még egyes csoportok, szereplők külpolitika-felfogásairól is, ám fókuszuk miatt ez utóbbiak rendszerező feltárása máig elmaradt. Ezért kevesebbet tudunk arról, hogy a nemzetközi rendszerről milyen elképzelések éltek a magyarországi elitek egyes, időnként versengő csoportjainak gondolkodásában, és milyen, a kívánatos (osztrák–)magyar stratégiára vonatkozó következtetéseket vontak le a világpolitikával kapcsolatos általánosabb – axiomatikus – feltételezéseikből. Annak ellenére így van ez, hogy – s ezt a következő oldalak feladata bizonyítani – a korszak meghatározó értelmiségei és politikusai egyaránt igyekeztek a nemzetközi politikát átfogó keretben is értelmezni: egyik lábukkal a magyar politikai hagyomány, a másikkal a korszak európai gondolkodásának talaján álltak. Egyszerre foglalkoztatták őket a magyar glóbusz problémái és azok az általános dilemmák, ame-

lyeknek a Kárpát- és a tágabb Duna-medencei folyamatokra gyakorolt hatását egy pillanatil sem feledték.

A dualizmus utolsó éveiben már megszilárdult és intézményesült főáramú külpolitikai gondolkodás gyökerei a reformkori s a szabadságharc utáni, a vereséggel számot vető és utóbb a kiegyezést legitimáló hagyományokig nyúltak vissza. A Habsburgok államának diplomáciája a 18. és 19. században a külpolitikai realizmus mintapéldájának számított Európa-szeret, melynek egyik legnagyobb hatású „kodifikátora” a kontinens vezető értelmiségije között számon tartott Friedrich von Gentz, Clemens von Metternich herceg egykori titkára volt. E befolyásos férfiak gondolkodásában a kontinens stabilitásának kulcsa a mindenkori nagyhatalmak klubszerű, bizalmon és közös normákon alapuló együttműködése volt, amelynek legfontosabb mechanizmusát a terjeszkedő, túlhatalomra törő államokkal szemben létrejövő eseti nagykoalíciók képezték.¹ Ez a diplomácián alapuló „nemzetközi társadalom” a mindig biztonságihiányos, az önző államok által veszélyessé tett nemzetközi rendszert – Metternich és a reálpolitika más nagyjai szerint – bizonyos mértékig kiszámíthatóvá és békésebbé alakíthatta, amikor a nagyhatalmak többsége képesnek bizonyult alkukat kötni egymással.² A kollektív biztonság e korai (és igen óvatos) alakváltozata a veszélyek világaként tematizált nemzetközi politika legjobb esetben is részleges és periodikusan háborúba torkolló kiegyensúlyozását határozta meg elérhető maximumként, s a 19. század első felében bizalmatlanul viszonyult a nemzeti gondolathoz és a liberalizmushoz egyaránt, mivel ezek – legalábbis e reálpolitikai hagyomány szerint – abszolút igazságokra és normákra hivatkozva aláásták a rugalmasságon, egymás igazságának elfogadásán alapuló diplomáciai kultúrát.³

A reálpolitikai hagyomány fő tanai a modern magyar nacionalizmus érdekeivel és világvéleményével egyaránt ellentétben álltak, mégis, a vastörvényként működő hatalmi egyensúly gondolata Széchenyitől Deákon át Kosuthig számtalan szellemi kapillárison keresztül szívódott fel a magyar

1 Gentz 1836, 189–389, kül. 375–378. Vö. Murray 1980, 525–526.

2 Korai feldolgozásához lásd az utóbb nácivá lett és hőst is alaposan átértelmező Heinrich von Srbik tanulmányát: Srbik 1936, 109–126. Kortárs értelmezéséhez lásd Sofka 1998, kül. 123–126. Sofka Metternich „nagy Szövetségét” állandó, jogi dimenzióval is bíró strukturaként is azonosítja, ezzel azonban szembehelyezkedik a klasszikus Metternich-kutatás álláspontjával.

3 Ennek kifejtése már Gentz első tudományos biográfiájában megtalálható: Sweet 1941, 187–203.

politikai osztály gondolkodásába.⁴ Talán legkiemelkedőbb kordokumentuma Deák Ferenc sógorához írt 1842-es levele, amely nemcsak Magyarország európai helyének bizonytalanságát tárta fel kiemelkedő éleslátással, de a reálpolitika továbbra is működő törvényszerűségére emlékeztetett a nemzetek ébredésének korában.⁵ Kemény Zsigmond a reformkor Deák Ferenc és id. Andrássy Gyula gondolkodásában is tovább élő örökséget egészen Gentz munkásságáig vezetett vissza: eszerint az erős Magyarország a Habsburgok birodalmában utóbbi európai küldetésének – a Kelet megszerzésének – záloga, s a két fél megegyezése mindkettő jövőjének kulcsa, mivel az európai egyensúly rendszerében csak e feladat ellátása révén maradhatnak meg hasznos ellensúlynak a német és az orosz hegemonia ambícióival szemben.⁶

Ez a reálpolitikai örökség 1849 után Kemény Zsigmond híres összegzésében nyerte el kanonikus formáját. Kemény a *Forradalom után* című munkája első fejezetében leszögezte: „S a' ki ösmeri az alliantziák óriási befolyását a' statuséltre, megmondhatja, miként egy ország' kormányzási rendszere sőt világtörténeti hivatása is gyakran határozottat el [...] külösszeköttetések által.” A *Primat der Aussenpolitik* rankei tételéből⁷ vonta le következtetését, amely szerint „[e]bből következik, hogy európai és birodalmi szempontok nélkül többé semmi irányt kitűzni, hitelre emelni 's fentartani nem lehet.” Magyarország egy európai funkciót ellátó államalakulat részeként saját sorsának jobbra fordulását is csak akkor várhatta, ha az európai hatalmi egyensúly szempontjából hasznos tényezőként tudja magát elfogadtatni.⁸

A gentzi–metternichi hagyomány Magyarországon tehát jól ismert volt, a hatalmi egyensúly politikájának nyelvét már a reformkori magyar nemesség műveltebb része is rutinosan használta a nemzetközi politika ér-

4 Ennek nyomai megtalálhatóak már a *Magyar Hírmondó*ban a 18. század végén: Tudósítások, *Magyar Hírmondó*, 13. köt., 2. sz. (1798. jan. 5.), 26–30, ahol Gentz egy korai tanulmányából részletet is közölt a szerkesztő, utóbb pedig Széchenyi naplójában (Széchenyi 1978, 212). A „fontolva haladók” különösen elkötelezettek voltak a reálpolitikai hagyomány mellett, s a nemzeti elv hangsúlyozását Metternichhez hasonlóan veszélyesnek vélték. Ehhez lásd Dessewffy 1841; [Lipthay Sándor] nn: „Iránynézetek”. *Nemzeti Ujság*, 1847. ápr. 11.

5 Különösen híres, 1842-es hosszú levelében: Deák Ferenc, Levél Oszterhuber Józsefhez, 1842. november 10–16. Közli: Molnár 2001, 341. Kontextualizálásához lásd Sándor 1979, 280–281; Gángó 2003, 488–490.

6 Kemény Zsigmond: Széchenyi István. Közli: Csengeri 1851, 333–512, kül. 509.

7 A maxima történetéhez lásd Bracher 1963.

8 Kemény 1850, 4–5.

telmezésében, s ebben a tekintetben a század második fele sem hozott változást. E klasszikus realista hagyományra tett hivatkozások mellett ugyanakkor a reformkor időszakában megkezdődött a liberalizmus és a nacionalizmus külpolitika-felfogásainak recepciója is, amelyek többszörösen megkérdőjelezték a régi diplomáciai bölcsesség érvényességét. Elsőként Gergely András hívta fel a figyelmet, hogy a „középső” Fichte – tehát a felvilágosodás feltétlen kozmopolitizmusát maga mögött hagyó, az univerzális etika és a partikuláris (nemzeti) politikai közösség szintézisére törekvő filozófus – által felvetett gondolat, amely szerint az egyedi közösség értékét az univerzális erkölcs elősegítéséhez tett hozzájárulása szabja meg, már Széchenyi gondolkodására nagy hatással volt.⁹ Ez az eszme utóbb a reformkor egészére meghatározó hatást gyakorolt, és az olasz vagy lengyel példához hasonlóan a magyar liberális nacionalizmus alapvető tételévé vált. A mindenkori magyar elit számára az elképzelés egyszerre fejezte ki, hogy a magyar politika mércéje a fejlettként elismert és mintaként elfogadott „nyugot” által vallott értékek (szabadság, civilizáció stb.), amelyeket követve azonban a magyar nemzetnek önépítésre is törekednie kell. Ebbe pedig egyfajta balkáni „civilizációs küldetés” kétségtelenül birodalmias felhangú elgondolása is beleillett, amely utóbb nemcsak Széchenyi írásában, de a Batthyány-kormány gondolkodásában is kitapintható volt.¹⁰

A magyar liberális nacionalizmus birodalmias dimenziója megfért a nemzet túlélésére vonatkozó, a veszélyeket és aggodalmakat számba vevő párhuzamos, realista eszmefuttatásokkal, amelyek bizonyos szempontból ugyanazon érme másik oldalát jelentették. A nemzetek „versenyfutásában” a siker a birodalmias befolyáskiterjesztés, a kudarc az elgyengülés, a mások általi befolyásolás állapotainak felelt meg. Valódi dilemmává sokkal inkább az a praktikus kérdés nőtte ki magát, hogy a modern nemzeti fejlődés birodalmias jegyeket sem nélkülöző útján a magyarságnak egyedül, más térségbeli nemzetek szövetségének élén vagy esetleg az osztrák–magyar közös államiság hagyományát megőrizve célravezető megindulnia. A negyvenes évektől kezdve, a szabadságharc időszakát és az ez által meghatáro-

⁹ Gergely 1972, 72–74.

¹⁰ A kortárs munkák közül a civilizációs diskurzusra példa: Gorove 1842, kül. Bevezetés, majd 1–4, 70–71. Vö. Vermes 2012, 108; Szabad 1977, 54. Batthyány Lajos nézeteihez és utóbbi kormányának európai látómezejéhez lásd Batthyány Lajos válaszfelirati beszéde, 1847. dec. 7. Közli: Molnár 2007, 699–700; Erdődy 1988, 15, 30–32. Részletesebben: Deák 1999. Alakulásához lásd Urbán 1986, 317; Hajnal 1987, 32–33.

zott emigrációs gondolkodást leszámítva a többségi választ erre a kérdésre a német–magyar kiegyezés különböző forgatókönyvei jelentették, amelyek hívei sokáig Kossuthot is maguk között tudhatták. Ezek ugyanakkor különböztek is egymástól: e külpolitikai tradíció a nemzetek közötti (dinasztiaellenes) szövetség gondolatától a magyar súlypontú birodalom eszméjéig elképzelések széles spektrumát ölelte fel.¹¹ Csak 1849 tapasztalatai nyomán szilárdult meg a regionális, kismemzeti szövetségeket, konföderációkat előtérbe helyező kossuthi–mazzinista alternatíva, és előzött ki a magyar külpolitikai gondolkodás birodalmias-realista és konföderációs-emancipatorikus irányzatai közötti ellentét.

A dunai nemzetek szövetségét a Habsburgok birodalmába való integráció útjával szembeállító, fokról fokra kialakuló törésvonal nem befolyásolta a magyar külpolitikai gondolkodás egy további, a reformkorig, illetve annak előzményeiig visszavezethető elemét. Napóleon vereségétől kezdve az Orosz Birodalom számított az európai egyensúlyt leginkább fenyegető, expanzív nagyhatalomnak, s ettől nem függetlenül az európai közvélemény különböző liberális szegmensei a húszas évektől kezdve – önmagukat „nyugatiként” meghatározva – az „északi” autokráciával szemben definiálták a kontinens alkotmányos identitását. A magyar külpolitikai gondolkodás korán átvette a ruszofób brit és francia pamfletek toposzait, s utóbb elegyítette ezeket az ún. keleti kérdés regionális, balkáni dimenziójával.¹² Az Oszmán Birodalom hanyatlásával ugyanis időről időre az európai érdeklődés homlokterébe került a balkáni kis nemzetek sorsa, amelyek befolyásolása az orosz diplomácia fontos célkitűzései közé tartozott. Pozsonyból és Pest-Budáról, de akár Erdélyből szemlélve a keleti kérdés az északitól elválaszthatatlan maradt: Magyarország számára az orosz–pánszláv befolyás terjedésének megakadályozása szinte „előírta” az aktív balkáni politikát. A Wesselényi és mások által „éjszaki kolosszusnak” nevezett, feltörékvő nagyhatalom ellensúlyozása, s az ebből következő balkáni aktivizmus a magyar külpolitikai hagyomány legfontosabb összetartó erejének bizonyult a 19. század derekán és második felében.¹³ Az emigráns Kossuth és

11 Erre példa Kossuthtól az „Erdély és Unió” valamint a „Vámszövetségi kilátások” 1842-ből. Közli: Kossuth 1906, 55, 395–400.

12 Klasszikus példájához lásd Kölcsey Ferencnek a lengyel kérdés kapcsán elmondott országgyűlési beszédét (1833. nov. 20.) Közli: Kölcsey, 1960, 2. köt., 102–104. Lásd még Szabad 1977, 20; Dénes 1989, 46–47; Völgyesi 2002, 44.

13 Wesselényi 1992 [1843], 48–53, 120–121.

a közös külügyminiszter Andrássy egyformán őrizte ezt a hagyományt, s ennyiben híveik, követőik maguk is a reformkori örökség talapzatára helyezkedtek. Elvi vita a magyar reformkor örökösei között arról alakult ki, hogy milyen mértékben szükséges „hagyományos” módon, nagyhatalmi befolyás révén kialakítani az együttműködést a balkáni nemzetekkel, vagy ellenkezőleg, az egyenlők összefogásának lényegét tekintve birodalomellenes, konföderatív programjával fellépni a térségben. Utóbbi opció, amelyet legismertebben Kossuth tervei fejtettek ki, mindvégig kisebbségben – sokszor törpe kisebbségben – volt a dualizmus évtizedei során, ám a mindenkori politikai balszélén a korszak egésze során fennmaradt.

A századforduló utáni külpolitikai realizmus vonásai Magyarországon

A 19. és 20. század fordulóján a dualizmus politikai elitjében a *status quo*-párti, azaz a dinasztiaival való együttműködés révén megszerezhető nemzetközi befolyás maximalizálására törekvő különböző rokon irányzatok domináltak. A kossuthi alternatíva egyre inkább megfakult, amelyet szimbolikusan a boszniai válság idején a függetlenségi képviselők a delegációk vitájában kifejtett annexiópárti pálfordulása pecsételt meg: a Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos fia által vezetett függetlenségi képviselők többségükben a dinasztia birodalmi keretein belüli érdekérvényesítés mellett álltak ki 1907–1908-ban, a balkáni nemzetek szabad fejlődéshez való jogának látványos megtagadása árán.¹⁴

Ez a kendőzetlenebbül megmutatkozó imperializmus, a nemzet érdekeinek hatalmi eszközökkel más nemzetek rovására történő képviselésének elve a korszakban jelentkező újabb, jobboldali és radikális nacionalista eszmék révén nyert további igazolást, amelyek a *Cél* folyóiratban vegyitiztán, a *Budapesti Hírlap* és az *Alkotmány*, majd az *Uj Nemzedék* hasábjain más nézetekkel vegyesen egyre nagyobb nyilvánosságot kaptak az új évszázadban. Az elsősorban német gyökerű nacionalista hagyomány a régi realista logika mentén értelmezte a nemzetközi politikát, azonban az államok helyére a nemzeteket állította, s ezeknek esszenciális, a történelmen kívülről származó célokat tulajdonított. Ez azért volt kopernikuszi fordulat

¹⁴ Diószegi 1984a, kül. 240–246.

a realista hagyományon belül, mert a konfliktusos, de a diplomácia által temperált nemzetközi rendszer képét felcserélte egy olyan vízióval, amelyben nemzetek saját örök érdekeiket követve többé-kevésbé feloldhatatlan konfliktusban állnak. A népek harca által meghatározott rendszer képze- te már Kossuthnál felbukkant, s Wesselényi *Szózatában* nyerte el korai paradigmaticus megfogalmazását, ahol azonban a népek konfliktusa még meghaladandó rosszként tételeződött. Az új század első évtizedében egy- re többen hajlottak e nemzetek közötti konfliktusok meghaladhatatlan- ságát, szükségszerűségét elfogadni – sőt, a *Célt* kiadó Szemere Miklóshoz hasonló radikálisok a világpolitika konfliktusosságát ünneplő írások so- rában igazolták az imperializmusok és a kontinensre kiterjedő fegyverke- zési verseny jogosságát és kívánatosságát.¹⁵

Ahogy a vilmosi Német Birodalomban, a 19. század végére Magyaror- szágon is kialakult a régi, államcentrikus konzervatív hagyomány és a nemzeti elvből kiinduló teóriák szintézise. A világháborút megelőző két évtizedben a magyar tudományosságban ezt legnagyobb tekintéllyel Con- cha Győző konzervatív alkotmányjogász és politikatudós képviselte, míg a politikusok között Tisza István miniszterelnök testesítette meg ezt az újabb és vérmesebb jobboldali irányzatok és a baloldali ellenzék által egy- aránt elégtelennek vélt álláspontot. Mindketten egyszerre tekintették a nemzetet egy magasabb etika hordozójának és az állami cselekvés mögött meghúzódó közösségnek, s fogadták el, hogy a külpolitikai cselekvés el- sősorban az állam érdekeinek biztosítását célozza, amelynek alfája és ómegája a nemzetközi rendszerben való óvatos, de ügyes fellépés, annak a hatalmi egyensúly törvényszerűségein alapuló dinamikája.

Tőkéczkai László helyesen hívta fel a figyelmet arra, hogy már Tisza első ismert külpolitikai tárgyú levele tükrözte a reálpolitikai hagyomány ismer- tetét. A tizenötödik életévét még éppen csak betöltött leendő miniszter- elnök a politikai elit közhelyeinek szintjén, de azt a nyelvet már „folyéko- nyan beszélve” szögezte le, hogy „a nemzetközi kérdéseknél nem lehet mindig a jogi igazság álláspontját elfogadni, hanem azt is kell tekinteni, hogy mi lehető, s nemcsak azt, mi jogos.”¹⁶ Ezt a meggyőződését Tisza ké- sőbbi élete során még számos alkalommal hangoztatta, így a rendszerező

15 Ottmann 1977, 147–150.

16 Tőkéczkai 2000, 96; Gróf Tisza István első politikai levele Lovassy Ferenchez, 1876. május 21. Közli: Tőkéczkai 2003, 389–396.

politikai gondolkodásának talán legfontosabb bizonyítékát jelentő *Sadowatól Sedanig* című hosszabb lélegzetű traktátusban.¹⁷

Ez utóbbi munka azért is kiemelkedő jelentőségű, mert a miniszterelnök ebben az 1912-es, a Magyar Tudományos Akadémián felolvasott előadásban számot vetett a nacionalizmusoknak az európai diplomáciai kultúrát felkavaró következményeivel is. Világképében tehát – és ennyiben Tisza is a liberális nacionalisták örökségét elegyítette a realisták rendszerfelfogásával – a nemzeti eszme által új irányba, új célok szolgálatába állított államok bizonytalan, anarchikus rendszerében kell a túlélés módjait megtalálni, amely így egyértelműen nehezebbé vált. Egyes nemzetek ugyanis számukra fontos területeket (a dinasztikus hagyomány hideg adok-kapok logikájával ellentétben) feltétlenül biztosítani szeretnének maguk számára, s így ezek a „bonyodalom és a háború folytonos alkalmát nyújtják és veszedelme elé állítják az emberiséget.” Tisza számára világos volt: ez nemcsak a német–francia viszonyt terheli meg, de különösen a Magyar Királyság és a Balkán-államok helyzetét bonyolítja. A fennmaradás jogát vindikálva éppen ezért sietett leszögezni, hogy egy adott állam saját területeit minden körülmények között jogosan védheti, akár fegyverek erejével is.¹⁸

A praxis embere és a konzervatívvá merevedő óliberális nézeteket képviselő tudós, Concha Győző messzemenően egyező nézeteket vallott, még ha utóbbi a korszakban Magyarországon igen nagy hatású porosz–német államtani iskola nyelvezetébe ágyazva is fejtette ki a világbéke lehetetlenségére vonatkozó nézeteit. A nemzetközi politika fokozatosan békésebbé váló természetét az absztrakt elvekből kiindulva, a civilizáció és különösen a nemzetközi jog fejlődéséből levezető népszerű jogtudományos érveléssel szembefordulva Concha a háború periodikus visszatérésének elkerülhetlensége mellett állt ki, már a századfordulón hangsúlyozva az egyes nemzeti egyéniségek vetélkedéséből következő veszélyek leküzdhetetlenségét.¹⁹ Ahogy Tisza, úgy Concha is olyan világot képzelt el, amelyben az évszázadok viharaiban meggyengült Magyarország, a magyar nemzet politikai osztályának erőskezű vezetésével, a történelem nagy folyamatait ismerve és figyelembe véve haladhat előre egyre erősebb állam építése révén. Mint előbbi megfogalmazta, „a mohácsi vész óta Magyarország ere-

17 Sadowatól Sedanig. Közli: Tisza 1923–1933, I. köt., 57.

18 Uo. 45, 57, 86.

19 Egresi 2009, 79–80. Lásd Concha 1907, I. köt., 69–71.

je, szemben azon többi nagyhatalmak erejével, akikkel érdekkollízióba juthatunk, nem elég erős arra, hogy tartós szövetséges társ nélkül megélhessünk, érdekeinket kellő módon megvédhessük”, s így a magyar érdekek távlati érvényesülése megkövetelheti és meg is követeli a kompromisszum-készséget a Habsburgok állama jelentette biztonságnövekmény és nemzetközi politikai cselekvőképesség – a nagyhatalmi státusz – megőrzése érdekében.²⁰

Gondolkodásukat a kortársakétól megkülönbözteti a nemzeti elv destruktív potenciáljára vonatkozó reflexiók gyakorisága, ám egyéb tekintetben ők maguk sem ütöttek el a századelő árnyalatokban gazdag, főbb kérdésekben azonban hasonló módon gondolkodó „főáramától”, amely az előző évszázad fentebb röviden már bemutatott téziseit továbbra is irányadónak tekintette. Tisza fontos eszmei szövetségese, Réz Mihály ebben a szellemben fejtette ki 1911-ben nézeteit, amelyek a régi magyar liberális hagyomány alakváltozását és konzervatív átalakulását igazolták. Külpolitikai szempontból kiemelkedett ezek közül a versengő nemzetek által kényszerített birodalmi „kényszerházasság” elfogadása, amelyet Réz a magyar érdekérvényesítés előfeltételeként és kulcsaként mutatott be.²¹ A Réz kolozsvári hívei közé számító Kristóf György a Tisza Istvánt támogató legfontosabb értelmiségi fórum, a *Magyar Figyelő* hasábjain erre a hagyományra támaszkodva fogalmazta újra (már a háború előestéjén!) az osztrák–magyar államalakulat európai szükségességének jól ismert realista tételét, amely szerint „a Duna középvölgye mintegy *neutrale terrenum* a germanizmus és szlavizmus között”, s ez nem változhat meg a kontinentális egyensúly megbomlása nélkül. Kristóf ebben egyszerre látott garanciát a magyarság számára, hiszen nagyhatalmi léte európai érdekké emelkedett ebben a keretben, s lehetőséget – e státuszunk köszönhetően – saját érdekei hatékony érvényesítésére.²² Az alternatívát jelentő, különböző dunai konföderációs terveket ez a gondolkodás lényegében az Erdélyről való lemondással tekintette azonosnak, s elterjedtségét a magyar jobboldali gondolkodásban mi sem mutatja jobban, mint hogy ez az érv egyaránt

²⁰ Tökéczki 2000, 95. Lásd Kun 1930–1937, II. köt., 703; Concha 1907, I. köt., 646–648.

²¹ Réz 1907, 114, 124–126.

²² Kristóf 1914, 176–177.

megtalálható a sok más kérdésben diametrálisan eltérő nézeteket valló ifj. Andrássy Gyula és Réz Mihály munkáiban.²³

A nemzetközi politikáról való gondolkodás hazai hagyományaiból az is következett, hogy míg a háború láncreakciószerű kiszélesedése 1914-ben ugyan sokkolhatta a kortársakat, a háború tényét önmagában nem tekintették, tekinthették a nemzetközi politika általános szabályszerűségeivel ellentétes anomáliának. Berzeviczy Albert egyetértően jegyezte fel, hogy Tisza egy parlamenti beszédében 1914 júliusában maga is kifejtette erre vonatkozó nézeteit, hangsúlyozva az önvédelem, a terület és a társadalom megvédelmezésének politikai kötelességét az állam vezetői részéről. Ez pedig annak a sajátos felelősségetikának az alapja, amely a világ tökéletlenségére hivatkozva igazolja a politikai vezető által hozott immorális (emberéleteket stb. követelő) döntések jogosságát és szükségességét.²⁴ Tisza bizalmas helyzetben is azonos álláspontot képviselt: Burián István közös külügyminiszternek írott levelében, az oroszokkal szembeni hagyományos magyar ellenszenvtől magát függetleníteni tudó, ízig-vérig k. u. k. stratégiává vált bürokratóval fennálló számos kétségtelen vita dacára messzemenően egyetértett a nemzetközi politika *általános* törvényszerűségéről valott nézetekkel, így a háborúra való felkészülés és adott esetben a háború vállalásának elkerülhetetlenségével is.²⁵

A világháború kitörését követő időszak a fentebb bemutatott gondolkodásmód szilárdságát, intézményesültségét bizonyítja. Az első háborús évek normatív állásfoglalásai, amelyek a reálpolitikai hagyományra és érvrendszerre utalva értelmezték a konfliktus kirobbanását, nagyjában-egészében ezt a gondolatot visszhangozták. A Monarchia Szerbiával szembeni fellépése, ennek szükségessége és jogossága az államok – és különösen a nagyhatalmak – érdekeinek jogos védelmében felhasználható eszközök az erőszak alkalmazását is magába foglalták. Erre hivatkozva és a szinte a teljes magyar politikai osztály véleményét összefoglalva szögezte le Andrássy Gyula 1914 végén, hogy végső soron a nagyhatalmi önfenntartás joga és politikai kötelessége volt az a tényező, amely egyszerre kijelölte és igazolta a kettős birodalom politikáját.²⁶ Talán meglepőbb, hogy a katolikus

23 Andrássy 1896, 39–40; Réz 1918, 108–109.

24 Berzeviczy 2014, 40–41. (1914. július 15.)

25 Tisza István levele Burián Istvánhoz, 1914. július. 10. MREZSL 44. fond: Tisza István iratai, 8–23/96.

26 Andrássy, Gyula: Die Ursachen des Krieges. *Pester Lloyd*, 1914. dec. 13., 3.

és a református egyházak értelmiségi képviselői ekkoriban szintén a fegyveres konfliktusok elkerülhetetlenségét, ciklikus visszatérését emelték ki.²⁷ Angyal Dávid markánsan katolikus szempontú okfejtésével párhuzamosan Lencz Géza, a debreceni Hittudományi Akadémia későbbi rektora szintén hangsúlyozta a világpolitika tökéletlenségét és ebből fakadó konfliktusosságát. Mint háborút igazoló előadásában kifejtette, „folytonos hullámvás kégezi [...] az emberiség életét; az uralomra jutott visszaél hatalmával s az emberiség előhaladása új eszmék diadalra jutását, velük együtt új vezetőket követel. A népek eme versenye kizárja, hogy valaha a háború végleg megszűnjék.”²⁸

A maga érdekeit őrző és ezen megfontolásból a kettős birodalommal szemben lojális Magyarország külpolitikai alapvetésének, egyben a világháborús helytállás gondolatának gyökerei tehát a 19. századi reálpolitikai hagyomány hazai alakváltozataiig nyúltak vissza. Ez a tradíció egyszerre magyarázta a nemzetközi politikát és igazolta a magyar hatalmi-birodalmi ambíciókat. Az *establishment* „baloldala”, így korábban Jókai Mór, utóbb Apponyi Albert és a nemzetközi jog egyes professzorai ugyan megengedőbbek voltak a világpolitika apránkénti megváltoztathatóságával szemben, de ezt a kisebbséget leszámítva a dualizmus utolsó éveinek politikai vezető rétegei elfogadták ezt az alapvetően szkeptikus rendszerértelmezést. A világháború okait ennek megfelelően már 1914–15-ben a nemzetközi rendszert destabilizáló mélyebb jelenségekben, elsősorban a vezető hatalmak vetélkedésében és a hatalmi politikának a nemzetiségi elvvel végbement összekapcsolódásában látták, megelőlegezve ezzel a modern nemzetközi politikatudománynak az első világháborúra vonatkozó számos megfigyelését.²⁹

27 Angyal 1914, 30–41.

28 Lencz 1916, 14–15.

29 Vermes 2001, 250.

A reálpolitikai hagyomány furcsa „társutasa”: a liberális nacionalizmus átalakuló öröksége

Az 1914 előtti és 1914-es magyar külpolitikai gondolkodás továbbra is fennálló sajátosságát jelentette, hogy a hatalomra, versengésre és háborúkra vonatkozó reflexiók szoros szimbiózisban léteztek a liberális nacionalizmus eszmei örökségével. Ennek alaptézise az a népszerű gondolat volt, amely a nemzetállamot eleve erkölcsileg értékes entitásként határozta meg, s ezzel áthidalta a keresztény és a liberális-humanista hagyományokban egyaránt létező univerzalizmus s a földrajzi határok által felszabdalt Európa politikai valóságában visszatükröződő partikularizmus közötti szakadékot. Mint a korszak egy katolikus jogtudósa – utóbb az 1919-es béke delegációt Versailles-ba is elkísérő Krisztics Sándor – megfogalmazta, „az emberiség csak értékes államok rendje lehet”.³⁰ A kijelentésnek a német reálpolitikai hagyományban azonosítható gyökereit mi sem bizonyítja jobban, mint hogy lényegében Heinrich von Treitschke egyik híres maximájának parafrázisáról van szó.³¹ Thallóczy Lajos az előző évszázadon és a magyar nemzet ébredésének korszakain átívelő hagyomány végpontján pozicionálta magát, amikor a Történelmi Társulat elnökeként 1915-ben a nagy előd Horváth Mihály szellemét idézte meg ritka történetfilozófiai szintéziseinek egyikében. Thallóczy kiemelte, hogy sem ő, sem a Kossuth-tal 1868-ban végleg szakító Horváth nem a nemzet liberális gondolatát tagadta, hanem épp annak jobb megvalósulását kereste a magyar befolyás kiterjesztésének politikájában. A nemzet ugyanis szerintük is „eszköz az egy magasabb célra, mely a haladásban, a tökéletesülésben, az emberiség eszménye felé való közeledésben bontakozik ki”, ám a tökéletesedés saját önzésének kiteljesítését is magában foglalja. Ennek során ugyanis a nemzetek „a haladást egyéniségük sajátosságos zománczában tünte[tik] fel s az elsőbbségért versenyre kel[nek] a nemzetcsalád többi tagjaival”.³²

Ez a versengés a magyar külpolitikát a Balkán, de akár a tágabb Kelet felé is orientálhatta, olyan területek felé tehát, ahol lehetséges volt egy feltörekvő, ám gyenge (társ-)nagyhatalom számára az érdekek érvényesítése. A világháborút megelőző egy-másfél évtizedben a magyar naciona-

30 Krisztics 1914, 11.

31 „Weil es ein historisches Gebot ist, daß die Menschheit Staaten, schöne und gute Staaten bilde.” Treitschke 1919 [1861], 21. Lásd általánosságban még Metz 1982, 275–280.

32 Thallóczy 1915, 4.

lizmus növekvő magabiztosságát is tükrözve jelentkeztek egyre növekvő számban a nemzeti feladatokat ezen geopolitikai vektorok mentén továbbgondoló állásfoglalások. Csaplár-Degovics Krisztián előbbi hagyomány, tehát a balkáni vektor koloniális diskurzusait, Ablonczy Balázs az eurázsiai dimenzióra vonatkozó reflexiókat tárta fel az elmúlt években. Elemzésük egyaránt azt mutatja, hogy a magyar befolyás kiterjesztése egyszerre tételeződött a magyarság politikai, civilizációs érettségét bizonyító eredményként, s olyan előnyszerzőként, amely egy civilizált nemzetnek „kijár”.³³ Nézeteltérés inkább abban volt tapasztalható, hogy a birodalmias befolyásszerzés folyamatát az egyes szerzők mennyire kívánták beágyazni a liberális nacionalizmus emancipációs hagyományába, a kis nemzeteknek is kijáró szabadság gondolatát is kiemelve. Andrássy Gyula például sokszor hangsúlyozta a balkáni politikai hiányosságait, az ottani nemzeteket elidegenítő politika veszélyeit. Az annexiót is „kétélű fegyverként” írta le, amely „anélkül, tulajdonképpen megerősítene, egy ellenséggel többet csinál”.³⁴ Amennyire nyilvános állásfoglalásaiból kiolvasható, ő valóban szintézisre törekedett a 48-as hagyományok és a párhuzamos birodalmi projektjeiket hajszoló nemzetek által benépesített kortárs külpolitikai imaginárius között. Felszabadítás és magyar birodalmiság szorososan összetartoztak ebben a gondolkodásban, amely éppen ezért nem is került valódi összeütközésbe az egyszerűbb nyelven, néha már-már lapidárisan birodalmat igénylők felszólalásaival.³⁵ A „népek kiméletet nem ismerő bőszerű versenyében” a fiatal Tisza szerint is csak az erősödés, a terjeszkedés jelenthetett garanciát a fennmaradásra, míg „a megállás végleges katasztrófát jelent[ett]”.³⁶ Tisza a magyar befolyásszerzés birodalmias diplomáciai ambícióit utóbb sem tagadta meg. A soknemzetiségű állam további etnikai dilemmákkal való megterhelése és ez által történő szándékolatlan meggyengítése ellen valóban sokszor szót emelt, ám, mint egy-egy vonatkozá-

33 A turanizmust is megfestő civilizációs, a liberális nacionalizmus örökségét hordozó beszédmódra példa Lénárd Jenő levele Felvinczi Takács Zoltánnak, 1914-ből. „Mi talán a magyarság szellemi vezetése alatt, ázsiai fajrokonaink révén fogunk az új emberi kultúra – az ősi emberi kultúra jegyében – új tömlőibe régi bort szüretelni.” Idézi: Ablonczy 2016, 73. Praktikus példához, a boszniai kérdés és az ottani magyar civilizációs-fejlesztési feladatok kontextusában lásd Csaplár 2022, 95–97, 167–171.

34 Andrássy 1914. (Lásd különösen a december 9-i felszólalást.); ifj. Andrássy Gyula: Barátságos viszonyt a Balkán államokkal. *Magyar Hírlap*, 1912. november 6., 1–2.

35 Szalai 2003, 109.

36 Kun 1930–1937, IV. köt., 142, 303, 573.

sát alább is tárgyalni fogjuk, az osztrák–magyar és ezen belül a magyar befolyásszerzés déli és délkeleti irányait maga is ismételten vizsgálta.

Széchenyi az emberiségnek nemzetet örökül adni kívánó elképzelései a századelőnek a haladásban és a nemzeti önzésben egyszerre hívő korszakában jelentősen átalakultak tehát. Mint Márki Sándor leszögezte, a nemzetek önmegvalósítása, javulása a háborút is magában foglalhatja, s a háború kezdetén még kolozsvári hallgatóságát nyugtatva fejtette ki reményeit, melyek szerint „nemzetünk a háború tüzéből megtisztulva, megerősödve s a további küzdelemre nagy erkölcsi tőkével gazdagodva fog kikerülni”. A gondolatból nem a kincstári optimizmus a releváns mozzanat – sokkal inkább az a lendület, amellyel Márki kijelenti, hogy a jelen háború után a nemzetek versengése éppúgy folytatódni fog, ahogy előtte történt. A Természettudományi Társaság előtt pedig Ilosvay Lajos fejtette ki megfigyeléseit, melyek szerint „nagy háborúk után a tudomány, művészet, ipar, kereskedelem, mezőgazdaság, igazságszolgáltatás, technikai alkotás terén hatalmas föllendülés mutatkozott”.³⁷

Bár a kor közgondolkodásában szinte mindenütt megfigyelhető volt a nemzetek elkerülhetetlen versengésének hangsúlyozása, a szociáldarwinizmus konzervatív-nacionalista recepciójában ez a gondolat különösen radikális megfogalmazást kapott. Ez a Tisza egyes híveitől a kor legradikálisabb jobboldali fórumáig (a *Cél* folyóirat köre) terjedő vonulat nemcsak a német államtan Leo Frobeniushoz hasonló jobbhegeliánus képviselőire hagyatkozott, de a szociáldarwinizmus olyan szószólói is hatottak rá, mint Sebald Rudolf Steinmetz, akinek a háború filozófiájáról írott könyve a politikai kollektívum, a nemzet nevében végrehajtott erőszakot nemcsak legitímálta, de egyenesen dicsőítette.³⁸ Steinmetz tézise, mely szerint a háborúról való lemondás a nemzet halálának kezdete, lényegében visszatért Méhelý Lajos *A háború biológiája* című radikális állásfoglalásában éppúgy, mint a kollektív életösztönt az uralom igényével összekötő, s azt minden politika alapjává megtevő Réz Mihály írásaiban.³⁹ Utóbbi egyfelől leszögezte, hogy „a politikai faktorok törekvései’ felett nem a szabadság, hanem az élet törvénye dominál”; erről a törvényről az emberi társadalmak vonatkozásában azt emelte ki, hogy ezek „változhatatlanul háborús, hódító” cé-

³⁷ Márki 1915, 31–33; Ilosvay 1915, 32.

³⁸ Steinmetz 1907, kül. 177–180.

³⁹ Méhelý 1915, 11–15; Réz 1907, 95–97.

lokat követnek.⁴⁰ Réz nemzetiségi kérdésben mutatott intrazigenciája, s Méhelj szélsőjobboldali nézetei, a magyar protofasizmus születésében betöltött fontos szerepe egyaránt ismertek. Ezért is fontos kiemelni, hogy a világpolitikát népek/fajok többé-kevésbé előre kódolt harcaként értelmező elméletek legkésőbb a háború kitörését követően végleg „mainstreamelődtek”, azaz a kortársak által mérsékeltnek tartott szöszlők és fórumok révén szélesebb körben disszeminálódtak. 1915-ben már Márki Sándor szögezte le, kolozsvári kollégája logikáját ismételve, hogy „a természetes kiválogatódás, melynek elvét Darwin éppen egy nagy háború, a német-francia hádjárat után állította fel, a népek közt a mostan folyó háború alakjában megy végbe, s Darwin természeti törvénye szerint mindig az a nép győz, amelyikben nagyobb a hazaszeretet, több a hűség, engedelmesség, az egymás iránt való szeretet és az önzetlenség.”⁴¹ A radikális nacionalisták a háború előtt kidolgozták a harc idején jól felhasználható gondolatok lényegét tekintve szociáldarwinista ihletésű tárát, amelyet aztán a háború által kiélezett közbeszédben a dualizmus *establishmentje* is egyre inkább terjesztett.

Méhelj és Réz tudományos köntösbe csomagolt gondolatmeneteinek vulgárisabb, egyben jobban kihegyezett párhuzamát Szemere Miklós párhuzamos publicisztikai tevékenységében találjuk meg. A háború lehetőségének szükségszerű fennállásáról írt gondolatai 1904-ben akár Concha munkáiból is származhattak volna, de a *sacro egoismo* és a turáni szolidaritás nevében fogalmazott akciótervei egyértelműen megkülönböztetik a régi, állagörző konzervatizmus borongó képviselőjétől. Szemere már 1910–11-ben leszögezte: ahogy a szlávok célja a kettős monarchia szétverése, a magyarság célja ennek megmentése kell hogy legyen, s a törökök ebben a szlávellenes harcban a magyarok természetes, „faji” szövetségesei.⁴² Mint a rá jellemző hatásvadász, de hatékony stílusban összefoglalta, „a külpolitika nem lovagjáték”, s ha a magyar társadalom el kívánja kerülni, hogy „minket aprítsanak fel, meg kell barátkoznunk azzal az eszmével, hogy mi vegyük műtét alá őket”.

Méhelj, Réz, Szemere, de a náluk mérsékeltőbb, a *Magyar Figyelő*, s nem a *Cél* lapjain publikáló „második vonalas”, Tisza-párti értelmiség jelentős

40 Réz 1923, 156, 165.

41 Márki 1915, 31–32.

42 Szemere 1904, 19–20; 1910, 87–88; 1911, 97–98.

része is a birodalmias külpolitikai ambíciók és még inkább a soknemzetiségű ország homogenizálására vonatkozó elképzelések legitimálására törekedve hirdette az erre vonatkozó terveket természetesként beállító, a nemzeti expanziót és elnyomást normalizáló szociáldarwinista gondolatokat. Utóbbiak esetében már jól kimutatható volt a liberális örökség hatása is. Amikor a kiegyezéspárti Beksics Gusztáv és a függetlenségi Hoitsy Pál a századfordulón egyaránt megfogalmazták a magyar birodalmias külpolitika alapvetéseit, elemzéseikben a hatalom gyakorlásának képessége, a politikai tehetség és erő, továbbá a hatalom felhasználását legitimáló civilizációs előny együttesen indokolták és igazolták a remélt magyar terjeszkedést a Balkánon és egyebütt.⁴³ Bár az egyes szerzők pártállása könnyen megállapítható volt például az önálló magyar hadsereg kérdésében elfoglalt álláspontjuk révén, sem külpolitikai világképük, sem a magyar állam előtt álló lehetőségek megítélésében nem mutatkozott jelentős különbség a Tisza-párti és a függetlenségi olvasat között.⁴⁴ Ebben a vitában is inkább a pesszimista, liberális-konzervatív meggyőződésű kisebbség képviselte az ellenpontot: Riedl Frigyes Hoitsy könyvének kritikájában Tisza István és Concha Győző székesziszéhez hasonló logikát követve elsősorban az állami keretek szilárdságának megőrzésére buzdított, s a nemzetközi politikát kiismerhetetlen folyamatok világaként jellemezte, amelyről tudható ugyan, hogy a hatalmi egyensúly határozza meg, azt azonban lehetetlen megjövendölni, hogy ez utóbbi hogyan fog közép- és hosszú távon alakulni.⁴⁵

Birodalmias külpolitika és reálpolitikai hagyomány a világháború előestéjén és kitörésekor

A Balkán-háborúk idején, 1908–1909-ben és 1912–1913-ban a magyar birodalmias külpolitika pártokon átívelő jellege újfent megmutatkozott, ahogy a nemzetiségi mozgalmak birodalmakat szétfeszítő ereje is.⁴⁶ A ma-

43 Hoitsy 1903, 46, 64; Beksics 1905, 145–152. Elemzésükhöz lásd Bertényi 2007, 41–43; Romicsics 2002, 14–20.

44 Példa erre Hoitsy 1903, 74.

45 Riedl 1903, 154–158.

46 Egry 2017, 55.

gyar elitek csak igen szűk, elosztrákosodottnak vagy nemzetietlennek tarott szegmense, így Kristóffy József vagy Burián István vállalkozott volna a kettős monarchia reformjával választ adni a nacionalizmusok jelentette kihívásra.⁴⁷ A nagyhorvát és a kettős monarchia szerkezetét egyéb módon megváltoztató elképzelések ellen nem pusztán Tisza István tiltakozott, de a második balkáni háború lezárása miatt kirobbant viták során a közösügyi delegációban a függetlenségi Nagy Ferenc is lándzsát tört az államjogi keretek megőrzésének szükségessége mellett.⁴⁸ Hasonló megállapításokra jutott a magyar parlament beszédeit áttekintő Szabó Dániel is, aki az első világháborús balkáni ambíciókat feldolgozó úttörő munkája során utóbbi gyökereit vizsgálva állapította meg a magyar képviselők pártoktól lényegében független ragaszkodását a dualizmushoz – hiszen annak reális alternatívája nem a függetlenségi pártok által kívánt perszonálunió, hanem egy elkerülhetetlenül a központosítás felé elmozduló föderális vagy trialista birodalom volt.⁴⁹

A monarchia szerkezetét illetően elfoglalt, merev állagőrző álláspont azonban – hasonlóan pártokon átívelő módon – az informális magyar birodalomépítés balkáni programjával is összekapcsolódott. Az utóbb Szerbia kormányzójává avanszáló Thallóczy Lajos ekkor dolgozta ki *A Balkán félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaság politikai téren* címet viselő memorandumát, amely a nemzeti önvédelem és a birodalmi terjeszkedés azonosságát hirdetve tulajdonképpen Kállay Béni és Grünwald Béla programjához tért vissza.⁵⁰ Még nyomatékosabban tárgyalta a belső és a külső „birodalmi” projektek összefüggését Bethlen István, akinek a belső kolonizációt a külső erődemonstrációval összekötő politikája a magyar hegemonia törekvéseire irányt érzékenyebb erdélyi elitek ekkor alakuló egyesületének, az Erdélyi Szövetségnek a programján is világos nyomot hagyott.⁵¹ Ez egyfelől a haderőreform melletti elitkoalíció kiszélesítését jelentette, másfelől a balkáni helyfoglalás politikáját is megerősítette, amely egyszerre szolgálta volna a közös birodalom életképességének demonstrációját, a magyar ha-

47 Diószegi 1984b, 305–307.

48 Közös ügyek 1913, 41–45. (1913. dec. 9.)

49 Szabó 1976, 15.

50 Dán 2000, 239–240; Demeter 2018, 43–44; Makkai 2013, 136.

51 Bethlen 1913. Idézi: Romsics 2019, 100–102. Lásd még Erdélyi Szövetség 1914. Legalaposabban feldolgozza: Falusi 2020, 61–65.

talmi politika elsődleges terepén történő befolyásszerzést és Oroszország visszaszorítását – ekként pedig általánosságban megfelelt a liberális nacionalizmus különböző pártokba tömörült örököseinek.⁵² Valódi alternatívával a korszak vezető politikusai közül szinte csak Károlyi Mihály kísérletezett, akinek tervezett szentpétervári – az orosz külpolitika céljai ismeretében nehezen is értelmezhető – látogatását szinte a teljes közvélemény elutasította.⁵³ Kétségtelen, hogy a francia szövetségnek a függetlenségi táborban akadtak támogatói, míg a brit orientáció pártokon átnyúlóan szerzett magának híveket, ám ezen irányokba a német szövetségtől és a német–osztrák összefogástól tartó, abban Magyarország érdekei háttérbe szorulásának esélyét (is) megpillantó politikusok sem bizonyultak képesnek elindulni.⁵⁴

A balkáni magyar misszió és kettős – Oroszországgal és a térség nemzeteivel szembeni – önvédelem általános elfogadottságnak örvendő programja tehát a gyakorlati megfontolások síkján a német–osztrák szövetség felmondását zárta ki, míg elméleti dimenziójában sikeresen ötvözte a reálpolitikai hagyományt és a magyar liberális nacionalizmus birodalmias változatát. Ebből kétszeresen is következett a háborúval való számvetés szükségessége: egyfelől a reálpolitika ismerői a háborút az anarchikus nemzetközi rendszert folyamatosan kísértő eshetőségként kezelték, másfelől az orosz birodalom ambíciói állandó háborús fenyegetésként tétéleződtek a magyar külpolitikai gondolkodás horizontján, lényegében az 1830–31-es lengyel szabadságharc leverése óta.

A tehát a lehetőségek sorából korábban sem kizárt, a feszültségek kiéleződésével pedig sokak által egyre valószínűbbnek tartott eljövendő háború természetét a külpolitikára reflektáló értelmiségiek és politikusok

52 Hajdu 1978, 104–106; Szalai 2003, 49; Andrassy 1914 (az 1913. dec. 9-én és 17-én elhangzott beszédeiben). Előzetesen és óvatosabban megfogalmazva részben hasonló gondolatokat: ifj. Andrassy Gyula: *Monarchiánk és az entente hatalmak. Magyar Hírlap*, 1913. okt. 28., 3.

53 Dolmányos 1963, 170–171, 188–190.

54 Vermes 2001, 299; Tökéczki 2000, 223–224. A korabeli hangokhoz a munkapárt és a függetlenségiek oldaláról lásd Deme 1913, 42. Deme szerint „az európai concertet a fajszereteten felépülő nemzeti nagyság érzésétől, tehát a pánszlávizmustól és pangermanizmustól fanatizált orosz és német nemzet fogja megzavarni.” Függetlenségi nézőpontból lásd a *Budapesti Hírlap* vezércikkét az algecirasi válság kapcsán (1906. ápr. 4., 1.) amely szerint a közös külpolitika önsorsrontásával szakítva ideje a Monarchiának megtérnie régi orientációjához: „rég menekülnie kellett volna a rajta fölhízni akaró barátoktól, hogy szövetkezzék azokkal, akik Anglia vezérlete alatt fönttartják az európai egyensúlyt, visszaszorítják a Középtengertől a Németbirodalmat is, Oroszországot is s ezek ellenében, mint védőfalat és kiegyenlítő súlyt megőrzik nagy hatalomnak Ausztriát.”

egyaránt az eddig leírt kereteket követve igyekeztek megragadni – azaz a modern nemzetek fejlődésével és az erőegyensúly időtlen elvével egyszerre számot vetve. Nem csak a vérmes nézeteit a századforduló óta egyre nagyobb elszántsággal hangoztató Szemere Miklós vélte a háború kitörésének pillanatában, hogy az új konfliktus „a legelkeseredettebb küzdelme az összes nemzeteknek, az összes népeknek, úgy mint hajdan a népvándorlás idején” volt.⁵⁵ Ez a gondolat már 1912–13-ban megjelent, pártállástól függetlenül a dualizmus *establishment*jének különböző szintjein. A nemzetiségi többségű városban (Titel) iskolaigazgató Deme Károlytól a munkapárti képviselő Cséry Lajoson át a politikai hatalom és a politikáról való gondolkodás csúcsain helyet foglaló ifjabb Andrassy Gyula grófig bezárólag a „mérsékelték” között is teret nyert a meggyőződés, amely szerint elsősorban a német és az orosz nemzet „fiatal”, feltörekvő imperalizmusa és az angol világhatalom féltékeny pozícióőrzése következtében elkeseredett, kompromisszumokkal nehezen feloldható háborús konfliktus közeleg.⁵⁶ A gondolatot a tapasztalatok utóbb igazolták, így Cholnoky Jenő a földrajztudomány perspektívájából, a nemzetiségi kérdésre koncentráló Ajtay József (utóbb a TEVÉL alapítója, a fajvédő mozgalom résztvevője), s a könyvkiadó-képviselő Révai Mór azonos nézetet képviselt az első háborús években Thallóczy Lajossal vagy éppen Hegedüs Lóránttal, a Gyáriparosok Országos Szövetségének volt vezérigazgatójával. Ők egytől egyig megerősítették az eleve elterjedtet nézetet, amely szerint a kitört konfliktus etnikai-faji kollektivitások mélyen átélt ambícióinak és helykeresésének eredménye, amelyek megváltoztatták a nagyhatalmi politika természetét. A konferenciaasztal mellett megtárgyalt kompromisszumos, „kongresszusi” békék korszaka lezárult, s ebben a felismerésben a külpolitikai gondolkodás fősodrához tartozó szerzők egyként osztoztak.⁵⁷

A magyar külpolitikai gondolkodás a háború megváltozott természetét a modern diplomáciatörténet és a nemzetközi politikatudomány meglátásaihoz hasonlóan értékelte. Cséry Lajos különösen pontosan fogalmazta meg a reálpolitikai hagyományból átvett és alkalmazott felismerések szűkségszerű következményeit, amikor egyéb megfigyelések mellett a megme-

⁵⁵ Szemere 1914, 127–128.

⁵⁶ Andrassy az expozeról. *Magyar Hírlap*, 1912. nov. 7., 4; utóbb: Andrassy 1916, 173–210; Deme 1913, 11, 32–33; Cséry 1913, 3, 27.

⁵⁷ Thallóczy 1915, 24, 35; Hegedüs 1916, 5; Cholnoky 1915, 100–101; Andrassy 1915, 9; Révai 1917, 212.

revedett szövetségi tömbök veszélyeire figyelmeztetett. Kiemelte az egyes hatalmak képességét, hogy szövetségeseiket magukkal rántsák a háborúba (ezt nevezi a modern politikatudomány a *chainganging* jelenségének), a tömegtársadalmak belpolitikai volatilitásából következő kockázatokat, s azt is, hogy a zéró összegűvé alakult világpolitikában (mivel két tömb figyeli egymást féltékenyen) „egy darab Albániért” is kitörhet a háború.⁵⁸ De a politika kulisszái mögött erre reflektált és ennek a helyzetnek a kényszereit ismerte el Teleszky János pénzügyminiszter is Berchtold gróf közös külügyminiszternek írt 1913-as magánlevelében, kifejtve: a Monarchia immár nem engedheti meg magának, hogy gyenge szövetségeseit ne támogassa, mivel akkor azok Párizs vagy Pétervár felé fordulnának.⁵⁹

A fenti megfigyelésekből szinte következett, hogy a jövődöntő, majd utóbb meginduló háború tétjével a magyar külpolitikai gondolkodás itt tárgyalt főáramának képviselői korán számot vetettek – számvetésük súlyát ugyanakkor gyakran nem átérezve. Ezek az értékelések továbbra is egymáshoz közelítették önvédelem és hódítás fogalompárjának részeit, tehát azt a meggyőződést erősítették, mely szerint Magyarország számára sorsdöntő konfliktus bontakozik ki a kontinensen. A magyar „imperialistákról” írt tanulmányában Robin Okey is erre hívja fel a figyelmet Burián és Thallóczy kapcsán, akik egyszerre látták a balkáni, az első háborúval meginduló átalakulás kockázatait, s kívánták mégis a magyar birodalmi projekt lehetőség szerint folytatását.⁶⁰ De talán legtanulságosabb a szerb háború eshetőségét mérlegelő, 1913-as minisztertanácsi vitasorozat, ahol a konfliktus lehetőségét és az ebből következő esélyek jelentőségét Tisza István is elfogadta, s inkább csak a szerinte kontraproduktív területszerző akcióktól zárkózott el. Külpolitikai programja már ekkor egy Bulgáriára támaszkodó informális magyar imperializmus körül kezdett kifejeződni. Az, hogy egy ilyen nem területiális expanziót Tisza, akárcsak hívei és ellenfelei közül sokan önvédelmi jellegűnek vélték, éppen azt tanúsítja, hogy gondolkodásuk alkalmazkodott a nacionalizmus korszakának logikájához, amely immár nem a kontinentális stabilitás kollektív intézményeitől várta a saját ország és hatalom biztonságának garantálását, hanem az önerő

⁵⁸ Cséry 1913, 27.

⁵⁹ Teleszky levele Berchtold grófnak, 1913. aug. 30. OSZK KT 37. f. Teleszky János hagyatéka, 31. sz.

⁶⁰ Okey 2002, 249–256.

demonstrációjának képességétől és a szövetségesek hatalmától.⁶¹ Ezért is mondhatjuk ki: a magyar realizmus, mint a külpolitikai gondolkodás akkori főárama, egyszerre érzekelve a nacionalizmusok jelentőségét és feltöltődve annak eszmei tartalmaival, jelentős mértékben különbözött Gentz és Metternich eredeti, „klasszikus” iskolájától.

Így már a háború első időszakában összefonódva jelentkezett hódítás és önvédelem gondolata. Céltalan vállalkozás lenne kísérletet tenni annak eldöntésére, hogy előbbi vagy utóbbi volt-e „fontosabb” az elitcsoportok gondolkodásában, a két elképzelés ugyanis messze nem minden esetben állt egymással ellentmondásban. Ebben a szellemben szólt Tisza is már 1910-ben vigadói beszédében egy mélyebb, mérsékelt és szinte önvédelmi jellegű imperializmusról, majd utóbb a közös minisztertanács ülésén, 1913 októberében elfogadta a háború kockázatának gyors növekedését, s a katonai képességek ezért szükségessé vált fejlesztését.⁶² Szemere Miklós 1914 nyárutóján egyetlen lélegzettel vetette papírra, hogy „a háború a létünkért folyik”, s eközben arra gondolt, hogy „Szerbiát és Oroszországot fel kell osztani.”⁶³ A közgondolkodásnak ez az iránya a háború kitörésével csak még inkább megerősödött. Bár a kortársak a történelmi királyság fennmaradását és egységét fenyegető számos olyan veszélyforrást azonosítottak, melyek a nemzetközi folyamatok átalakulása miatt váltak egyre inkább valóssá, ez a felismerés a fentebb bemutatott logika szerint számukra éppen az ambíciók annál elkötelezettebb követését írta elő.⁶⁴ Noha a kortársak elsősorban Ausztria széthullását tartották valószínűnek (ahogy már 1848-ban is), Magyarország megcsonkításának lehetőségét is valós fenyegetésként értékelték, s jobbára az erő politikájába vetették bizalmukat.⁶⁵

61 Szabó 1976, 13. A közös minisztertanács jegyzőkönyvéhez lásd Bittner–Uebersperger 1930, VII. köt., 401–402 (1913. okt. 3.)

62 Kun 1930–1937, IV. köt., 108–109 (1910. feb. 19.)

63 Szemere 1914.

64 Thallóczy 1915, 24. A közös minisztertanács jegyzőkönyvéhez lásd Bittner–Uebersperger 1930, VI. köt., 325–335. (1913. máj. 2.); Szabó 1976, 130; Demeter 2018, 26–45.

65 Tökéczki 2000, 108–109; Révai 1917, 212; Deme 1913, 70.

Konklúziók

A 19. és 20. század fordulójára több más európai államhoz hasonlóan Magyarországon is kisebbségbe került a régivágású realista doktrína, akár csak a jelen dolgozatban nem tárgyalt mazzinista–kossuthi liberális nacionalizmus külpolitikai öröksége. Utóbbiak képviselői a baloldalon, az *establishment* perifériáján vagy azon kívül helyezkedtek el (Justh Gyulára, Jászi Oszkára gondolhatunk itt). A reálpolitikai ortodoxia képviselői érzékenyebb helyzetben találták magukat: Tisza István, Concha Győző korántsem elragadtatva, sokkal inkább a változás kockázataival számot vetve igyekeztek külpolitikai világképüket az immár rendszerformáló erővé vált nacionalizmusok jelentette átalakulásnak megfelelően kiigazítani. A nacionalizmusok olyan „többletet”, új elemet képeztek a rendszerben, amely a régi egyensúly-politikát fokról fokra ellehetetlenítette, s ezt a régi reálpolitika hívei valóban kockázati tényezőnek tekintették. Aggályaikban olyan, a liberális örökség egyes elemeihez ragaszkodó vagy erősebb szupranacionális-birodalmias szimpátiájú személyekkel osztoztak, mint Berzeviczy Albert vagy Burián István.

Minden politikai hatalom és társadalmi megbecsülés dacára nem ezek a személyek és nem az ő világképük határozta meg elsősorban a külpolitikai gondolkodás valódi mainstreamjét. Sokkal inkább mondható dominánsnak az a nacionalista és a reálpolitikai hagyományok szintézisének eredményeként kialakult külpolitika-felfogás Magyarországon, amely a nemzetközi rendszert immár alapvetően nemzeti (s nem hatalmi-dinasztikus) államok vetélkedésének színtereként értelmezte. Ez az értelmezés az egykori liberális nemzeti hagyományból szinte csak azt a tézist örizte meg, amely a nemzet önépítését univerzális értékkel ruházta fel, az emberi haladást segítő fejleményként határozva meg azt. A nemzetközi rendszert azonban alapvetően konfliktusosként, tehát a realista örökség szellemében definiálta. Mégsem beszélhetünk a realizmus bölcsességének megőrződéséről, átmentéséről: a reálpolitikai hagyomány előző generációi által hangsúlyozott hit, amely szerint koalíciókon és kongresszusokon alapuló, a rendszer stabilitását szolgáló politikák központi jelentőségűek a nemzetközi életben, a századfordulóra egyértelműen megkopott, sőt, szinte ki is veszett ezen újabb „nemzeti realisták” gondolkodásából.

Mint fentebb bemutatni igyekeztünk, a külpolitikai gondolkodás ezen új, szinkretikus főárama fel nem számolta, ám mégiscsak szűkítette a hat-

vanhetes és negyvennyolcas táborok közti szakadékokat. A nemzetek versenyében helytálló Magyarország céljairól, a lehetséges befolyásszerzés, expanzió irányáról hasonlóan gondolkodtak az elit amúgy vitázó szegmensei, még ha abban nem is értettek egyet, hogy a saját birodalmias külpolitikájának megvalósítására erőt gyűjtő nemzet a dinasztiaiával pontosan milyen viszonyban vágjon neki e próbálkozásnak.

A legfontosabb fejlemény, különösen a történész visszatekintő-értelmező nézőpontjából, ugyanakkor egyértelműen az új világképbe kódolt konfliktológia kialakulása és elterjedése volt a 20. század első éveiben. A versengő nemzetek közötti eseti konfliktusok természetesként való elfogadása nem különbözött jelentősen a klasszikus realisták rendszerképében is eleve „kódolt” háborús veszély gondolatától. Amikor azonban a nacionalizmus és realizmus századfordulós örökösei a nemzetközi rendszer feszültségeinek kiélesedésével, a külpolitika blokkosodásával találták szembe magukat, sokkal kevésbé működtek bennük a rendszer stabilitását legfőbb értéként meghatározó klasszikus realista reflexek, s immár erősebben hatott a hatalomra törő nemzetek szent önzése által legitimált célok között elkerülhetetlen összeütközés gondolata. Ezért a többség a nagyobb hatalmi tömbök megszilárdulását és az ezek közötti konfliktusok miatt vélhetően közelgő háború gondolatát is elfogadta. A klasszikus reálpolitikai örökség fő praktikus tézise tehát „kiveszett” a magyar realista hagyománynak a nacionalizmus ideológiájával egyre inkább átítatott fősodrából. Ebben a fejleményben pedig a magyar külpolitikai gondolkodás olyan jellegzetességét kell látnunk, amely történeti érdekessége mellett azért is jelentős, mert – mint azt fentebb is igazolni igyekeztünk – alighanem hozzájárult a háború kitörésére és az első időszak eseményeire adott elitválaszok, a társadalomban befolyásos csoportok reakcióinak háborúpártiságához.

Irodalom

Levéltári források

MREZSL: Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára

44. fond: Tisza István iratai

OSZK KT Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára

37. fond: Teleszky János hagyatéka

Napilapok

Budapesti Hírlap

Magyar Hírlap

Magyar Hírmondó

Nemzeti Ujság

Pester Lloyd

Könyvek, tanulmányok

- Ablonczy, Balázs 2016: *Keletre magyar: A magyar turanizmus története*. Budapest, Jaffa.
- Ajtay, József: 1914: *A nemzetiségi kérdés*. Budapest, Pesti Könyvnyomda.
- Andrássy, Gyula, ifj. 1896: *Az 1867-iki kiegyezésről*. Budapest, Franklin.
- Andrássy, Graf Julius [Gyula, ifj. gróf] 1914: *Drei Reden über auswärtige Politik: Gehalten in der ungarischen Delegation am 21. Nov., 9. Dez. und 17. Dez. 1913*. Budapest, Európa.
- Andrássy, Gyula, ifj. gróf 1915: *A háború okai. 1914. dec. 12.* Budapest, Könyvkereskedő r.-t.
- Andrássy, Gyula, ifj. gróf 1916: *A világháború problémái*. Budapest, Élet.
- Angyal, Dávid 1914: *A világháború okai*. Budapest, Franklin.
- Beksics, Gusztáv 1905: *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője*. Budapest, Franklin.
- Bertényi, Iván, ifj. 2007: A „magyar birodalmi gondolatról” az I. világháború előtt. *Kommentár*, 2. évf., 4. sz., 40–56.
- Berzeviczy, Albert 2014: *„Az ország belepusztul ebbe a háborúba”: Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920)*. Szerk.: Gali Máté. Kolozsvár, Komp-Ress – Korunk Baráti Társaság.
- Bethlen, István, gróf 1913: Felszólalása, Magyar Társadalomtudományi Egyesület: Értekezlet a nemzetiségi kérdéssről. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 6. évf., 4. sz., 312–317.
- Bittner, Ludwig – Hans Uebersperger (szerk.) 1930: *Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914: Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äußern*. I–VII. Bécs–Lipcse, Öst. Bundesverlag.
- Bracher, Karl Dietrich 1963: Kritische Betrachtungen über den Primat der Außenpolitik. In Ritter, Gerhard A. – Zieburg, Gilbert (szerk.): *Faktoren der politischen Entscheidung: Festgabe für Ernst Fraenkel zum 65. Geburtstag*. Berlin, De Gruyter, 115–148.
- Cholnoky, Jenő 1915: A világháború színtere. *Budapesti Szemle*, 161. k., 457. sz., 98–120.
- Concha, Győző 1907: *Politika*. I–II. Budapest, Grill Károly.
- Csaplár-Degovics, Krisztián 2022: *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”: Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet.
- Csengeri, Antal (szerk.) 1851: *Magyar szónokok és státusférjak*. Budapest, Heckenast.
- Cséry, Lajos 1913: *Magyarország a világháborúban*. Budapest, Nyugat.
- Dán, Károly 2000: Kállay Béni és a magyar imperializmus: Egy bátoratlan kísérlet maradványai. *Aetas*, 15. évf., 1–2. sz., 220–248.
- Deák, Ágnes 1999: Együttműködés vagy konkurencia: Az alsó-ausztriai, a csehországi és a magyarországi ellenzék összefogási kísérlete 1847–1848-ban. *Aetas*, 14. évf., 1–2. sz., 43–61.
- Deme, Károly 1913: *Magyarország helyzete és az európai népek harca*. Kolozsvár, Gámán örökösei.
- Demeter, Gábor 2018: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig: A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai*. Szófia–Budapest, Institut za Istoricheski Izsledvane, BAN – MTA BTK Történettudományi Intézet.
- Dénes, Iván Zoltán 1989: *Közüggé emelt kiváltságörzés: A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Budapest, Akadémiai.

- Dessewffy, Aurél 1841: Külpolitika és hazafiság viszonyai. In uő.: *XY.Z. könyv*. Budapest, Trattner–Károlyi, 85–92.
- Diószegi, István 1984a: A magyar ellenzéki pártok és a közös külpolitika. In uő.: *A magyar külpolitika útjai: Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 219–266.
- Diószegi, István 1984b: A délszláv kérdés és a Monarchia reformjának lehetőségei In uő.: *A magyar külpolitika útjai: Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 288–310.
- Dolmányos, István 1963: Károlyi Mihály és a „szentpétervári út”: Az orosz–magyar szövetség gondolata 1914-ben. *Történelmi Szemle*, 6. évf., 2. sz., 167–194.
- Egresi, Katalin 2009: Concha Győző konzervatív állameszméje. *Jog, Állam, Politika*, 1. évf., 1. sz., 77–101.
- Egry, Gábor 2017: Háborús nacionalizmusok, versengő imperializmusok: Nemzet, állam, birodalom az első világháború idején. In Egry, Gábor – Kaba, Eszter (szerk.): *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Budapest, Napvilág, 49–74.
- Erdélyi, Szövetség 1914: *Az Erdélyi Szövetség alakuló ülésének iratai, 1913. dec. 7.* Kolozsvár, Lyceum.
- Erdődy, Gábor 1988: *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban*. Budapest, Akadémiai.
- Falusi, Norbert 2020: *Két nemzet határán: Erdélyi magyar nemzetépítők az európai változásban (1900–1925)*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion.
- Gángó, Gábor 2003: Deák Ferenc politikai elvei és eszményei. *Kisebbségkutatás*, 12. évf., 3. sz., 486–514.
- Gentz, Friedrich von 1836: Über den Ursprung und Charakter des Krieges gegen die Französische Revolution. In uő.: *Gesammelte Werke II*. Stuttgart–Lipcse, Rieger, 189–389.
- Gergely, András 1972: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Budapest, Akadémiai.
- Gorove, István 1842: *Nemzetiség: Jelenünk szempontjából*. Pest, Heckenast.
- Hajdu, Tibor 1978: *Károlyi Mihály: Politikai Életrajz*. Budapest, Kossuth.
- Hajnal, István 1987: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Budapest, Gondolat.
- Hegedüs, Lóránt 1915: *A pénz filozófiája a háborúban*. Budapest, Magyar Figyelő.
- Hegedüs, Lóránt 1916: *A magyarság jövője a háború után: Politikai tanulmány*. Budapest, Franklin.
- Hoitsy, Pál 1903: *Nagy-Magyarország: A magyar történet jövő századai*. Budapest, Wodianer.
- Ilosvay, Lajos 1915: *Háború és természet*. Budapest, Athenaeum.
- Kemény, Zsigmond 1850: *Forradalom után*. Budapest, Heckenast.
- Kossuth, Ferenc (szerk.): 1906: *Kossuth Lajos összes munkái: Iratai*. XII. Budapest, Athenaeum.
- Kölcsey, Ferenc 1960: *Összes művei*. I–III. S.a.r. Szauder Józsefné – Szauder József. Budapest, Szépirodalmi.
- Közös ügyek 1913: *A közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója és irományai*. Budapest, Pesti Könyvnyomda.
- Kristóf, György 1914: Kemény Zsigmond a keleti kérdéstről. *Magyar Figyelő*, 4. évf., 3. köt., 175–184.
- Krisztics, Sándor 1914: *Nemzet és állam a keletkezés, fejlődés, viszony szempontjaiból*. Budapest, Grill.
- Kun, József (szerk.) 1930–1937: *Tisza István képviselőházi beszédei*. I–IV. Budapest, Budapesti Hírlap – Magyar Tudományos Akadémia.
- Lencz, Géza 1916: *A Háború etikai megítélése: 1915. november 21. debreceni előadás*. Debreczen, Csáthy.
- Makkai, Béla 2013: Bosznia-Hercegovina mint magyar kivándorlási, avagy expanziós célterület. *Pro Minoritate*, 22. évf., 1. sz., 135–146.

- Márki, Sándor 1915: *Háborús beszédek. Doctoravatásokon mondta...* Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája.
- Méhely, Lajos 1915: *A háború biológiája.* Budapest, Pesti Lloyd.
- Metz, Karl H. 1982: The politics of conflict – Heinrich von Treitschke and the idea of Realpolitik. *History of Political Thought*, 3. évf., 2. sz., 269–284.
- Molnár, András (szerk.) 2001: *Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek.* Budapest, Osiris.
- Molnár, András (szerk.) 2007: *Viam meam persequor: Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökséig. Politikai életrajz, 1807–1848. Beszédek, levelek, írások, 1824–1848.* Budapest, Osiris.
- Murray, Forsyth 1980: The Old European States-System: Gentz versus Hauterive. *The Historical Journal*, 23. évf., 3. sz., 521–538.
- Ottmann, Henning 1977: *Hegel im Spiegel der Interpretationen.* Berlin, De Gruyter.
- Révai, Mór 1917: *A magyarság ügye külföldön.* Budapest, Révai.
- Réz, Mihály 1907: *Nemzeti politika.* Budapest, Pallas.
- Réz, Mihály 1911: A magyar szabadelvűség. *Magyar Figyelő*, 1. évf., 1. sz., 113–126.
- Réz, Mihály 1918: *Külpolitikai tanulmányok.* Budapest, Franklin.
- Réz, Mihály 1923: *A történelmi realizmus rendszere.* Budapest, Stúdium.
- Riedl, Frigyes 1903: Magyar imperialisták. *Budapesti Szemle*, 114. köt., 316. sz., 154–158.
- Robin, Okey 2002: A trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism. *Slavonic and East European Review*, 80. évf., 2. sz., 234–266.
- Romsics, Ignác 2002: *A magyar birodalmi gondolat: Elhangzott 2002. február 21-én.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Romsics, Ignác 2019: *Bethlen István: Politikai életrajz.* Budapest, Helikon.
- Sándor, Pál 1979: Deák politikai koncepciójához (Ismeretlen levele 1842-ből). *Történelmi Szemle*, 22. évf., 2. sz., 262–282.
- Sofka, James R. 1998: Metternich's Theory of European Order: A Political Agenda for "Perpetual Peace". *The Review of Politics*, 60. évf., 1. sz., 115–149.
- Srbik, Heinrich von 1925: Metternich's Plan der Neuordnung Europas, 1814–15. *Mitteilungen des Instituts für österreichischen Geschichtsforschung*, 40. évf., 1. sz., 109–126.
- Steinmetz, Rudolf 1907: *Die Philosophie des Krieges.* Lipcse, Johann Ambrosius Barth.
- Sweet, Paul R. 1941: *Friedrich von Gentz: Defender of the Old Order.* Madison, The University of Wisconsin Press.
- Szabad, György 1977: *Kossuth politikai pályája: Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében.* Budapest, Kossuth.
- Szabó, Dániel 1976: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében 1915–1918.* Budapest, Akadémiai.
- Szalai, Miklós 2003: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- Széchenyi, István 1978: *Napló.* S.a.r. Vészits Ferencné – Kenessey Béla. Budapest, Gondolat.
- Szemere, Miklós 1904: Civilista és politika: Röpirat, július. In Barbul, Jenő (szerk.): *Szemere Miklós külpolitikai nyilatkozatai 1903–1918.* Budapest, Hornyánszky, 14–25.
- Szemere, Miklós 1910: Külügyi politika. *Cél*, 1. évf., 4. sz., 86–90.
- Szemere, Miklós 1911: Török testvérek, előzzük meg a szlávokat. *Cél*, 2. évf., 9. sz., 94–98.
- Szemere, Miklós 1914: A jövő. *Cél*, 5. évf., 8. sz., 127–128.
- Thallóczy, Lajos 1915: *1814–1914.* Budapest, Franklin.

- Tisza, István, gróf, 1923–1933: *Összes munkái*. I–VI. Budapest, Franklin – Magyar Tudományos Akadémia.
- Tőkéczki, László 2000: *Tisza István eszmei, politikai arca*. Budapest, Kairosz.
- Tőkéczki, László (szerk.) 2003: *Tisza István: Válogatott politikai írások és beszédek*. Budapest, Osiris.
- Treitschke, Heinrich 1919 [1861]: *Die Freiheit*. Lipcse, Insel.
- Urbán, Aladár 1986: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Budapest, Magvető.
- Vermes, Gábor 2001: *Tisza István*. Budapest, Osiris. 2. kiadás.
- Völgyesi, Orsolya 2002: *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején: A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*. Gyula, Békés Megyei Levéltár.
- Wesselényi, Miklós, báró 1992 [1843]: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Budapest, Európa.